

Indledning

“Det er ikke så meget det, hun siger, som *måden*, hun siger det på”. De fleste kan vel nikke genkendende til denne dagligdags definition af, hvad tone i sproget er. Også i litteraturens sprog forfatter man en tone eller et tonefald. Det er ikke en tone, der fremgår direkte af en tekst, men noget der findes så at sige “mellem linjerne”. Populært formuleret befinder tonen sig ikke så meget i det, der siges, som i måden, det siges på. Tonen kan derfor være en måde at udtrykke holdning.

Den tone, man kan fornemme i litterære tekster, hører til i skriften, og som begreb er “tone” følgelig en metafor. Når vi afsøger litteraturens tone, er det ikke i den bogstavelige forstand en tone, vi faktisk hører. Tonen er – i nærværende fremstilling – ikke identisk med den mundtlige tales intonation, og hverken den konkrete betoning, stemmens tonehøjder, artikulationen, åndedrættet eller rytmen vil høre ind under en behandling af den. Tværtimod vil betydningen af tonen i litteraturen fremkomme i et nært samspil mellem sprogets indholdsmæssige og formelle kvaliteter. Om tonen fornemmes som legende, tøvende, øm eller seriøs vil ofte afhænge af nuanceforskelle i ordvalg og sætningsopbygning. Tonen i et udsagn er derfor langt mere end en bi-betydning til det semantiske indhold – ofte vil den være den vigtigste betydning at begribe overhovedet.

Selv om litteraturens tone som et begreb principielt skal holdes adskilt fra spørgsmålet om en mundtlig og konkret tonalitet, kan der alligevel være paralleller. Ligesom man i den mundtlige tales betoning ofte kan høre talerens mening, holdning og følelser komme til udtryk, vil tonen i litteraturen afspejle en eller anden form for intentionalitet. Tonen kan være alt fra en stemning, der præger det litterære værk, til et tydeligt indtryk af en holdning, som er indskrevet i værket. Men tonen kan også være et udtryk for de følelser og holdninger, som fiktionens personer er i besiddelse af, og navnlig kan en fiktiv fortællers sproglige fremstilling udgøre et solidt materiale for en undersøgelse af tonens virkning og betydning.

Generelt formuleret er tonen i min behandling et metaforisk begreb for holdningstilkendegivelser, der ikke fremgår af udsagnets umiddelbare semantiske indhold, men som kan udledes af sam-

menhængen. Mere konkret vil tonen komme tydeligt til udtryk i f.eks. en fortællers farvede beretning af et hændelsesforløb eller i en holdningspræget replik. Som analytisk begreb for holdningstilken-degivelser er det derfor oplagt at placere i sammenhæng med retorikkens kommunikative sprogopfattelse. Selv om litteraturens tone er et litteraturanalytisk begreb, der har sin primære berettigelse i den praktiske litteraturanalyse, er det foreneligt med retorikken i den generelle forstand, at det vedrører *talerens påvirkning af tilhøreren*.

Når der i den litterære tekstanalyse er brug for et lidt gammeldags klingende begreb som "tone", er det, fordi det ikke blot er synonymt med stil eller stilholdning. Afsøgningen af tonen i et værk kan have visse fællestræk med stilforskningen, især hvad angår konkrete analytiske greb, men adskiller sig overordnet fra den.

Min tilgangsvinkel til tonen, som jeg vil karakterisere som *retorisk*, er udsprunget af diskussioner med nykritikken, dekonstruktionen og ny-pragmatismen, og begrebet tone har meldt sig som en analytisk brugbar term i et felt mellem denne gren af litteraturkritikken og retorikken. Det har således ikke været en del af mit projekt at behandle begrebet tone i forhold til den ret rige kontinentale tradition, der findes inden for stilistikken. Nogle bemærkninger skal alligevel gøres her.

Stilistikken udgør et meget stort og differentieret forskningsfelt, der spænder over både litterære og ikke-litterære teksttyper og er udviklet under forskellige faglige optikker fra den klassiske retorik til moderne sprog- og litteraturvidenskaber. Inden for litteraturvidenskaben udgør stilistikken en deldisciplin i et bredere analytisk felt, og det bliver i det 18. århundrede en dominerende stilopfattelse at anskue stilen i det æstetiske værk som udtryk for den kunstneriske individualitet. G.L. Buffons diktum "Le style est l'homme même" bliver en vedholdende topos i stilistikken, hvor en identifikation af personligheden i stilen er en af de stærkeste strømninger. Den tyske stilforsker Leo Spitzer er med sine udfoldede litterære stilanalyser en af det 20. århundredes foregangsmænd inden for dette område.¹

1 Wolfgang C. Müller (1981). For et overblik over stilforskningen kan anbefales Bernhard Sowinski (1999). Fremstillingen behandler stilbegrebets variede anvendelse, uden at give op over for en egentlig sammenfatning. Afsnittene om stilistikens forhold til tilgrænsende discipliner og begrebets historiske udvikling, samt oversigten over hovedteoretikerne er nyttige. I det ret omfattende afsnit om stilanalysen på mikro- og makroniveau bliver det tydeligt, hvor mange konkrete analysegreb fra stilistikken

→

Også i min behandling af tonen er personligheden, som den kommer til udtryk i sproget, et meget væsentligt træk – og “stemme” bliver en anden metafor for dette forhold. På et meget generelt niveau er spørgsmålet om tone altså forenelig med stilbegrebet, men de to adskiller sig afgørende i det analytiske anvendelsesområde. Hvor stilen nemlig karakteriserer *helheden* i et værk, dvs. værket som sådan, har tonen i min behandling en mindre rækkevidde.² I de litterære prosaværker, som er ærindet i denne bog, befinder tonen sig som oftest i fortællerens eller en fiktiv persons stemme, og den udgør derfor kun en lille del af værket. Tonefaldets betydning kan naturligvis indgå i en helhedsanalyse af værket, men er ikke desto mindre forskellig fra den.³

På samme måde som stilistikken er en deldisciplin i litteraturvidenskabens analytiske landskab, har stilistikken en begrænset plads inden for retorikken. Stilistikken forstås her som en del af retorikken, og den er underordnet retorikkens helhedsopfattelse af form og indhold. Denne rangordning stammer helt tilbage fra Aristoteles, der opdelte sin fremstilling om retorikken i tre bøger, hvoraf de to første angår indholdet (bevisførelsen, argumentationen), mens den tredje angår formen (stilen). Når stilistikken i nærværende fremstilling ses i sammenhæng med retorikken, er det i den fagligt retoriske tradition, der går tilbage til Aristoteles og genopstår i det 20. århundrede som nyretorik med blandt andre den belgiske teoretiker Chaim Perelman som en hovedfigur.

Det kan give – og har ofte givet – anledning til forvirring, at denne forståelse af retorik ikke er umiddelbart forenelig med den

– f.eks. analysen af fortælleperspektiv, sætningsopbygning, troper/figurer – der også indgår i litteraturanalsen og retorikken.

- 2 Bernhard Sowinski sammenfatter i sin forskningsoversigt om stilistik, hvordan stilanalysen altid bestræber sig på tekstens helhed og sammenhæng: “Diese Stilanalyse im engeren Sinne besteht im Aufsuchen und Charakterisieren (Deskribieren) der Stilelemente nach ihrer Position, Distribution und Funktion im Textganzen. [...] Die Funktionsbestimmung (-interpretation) wird man in den meisten Fällen zunächst zurückstellen, bis man die Mehrzahl der Stilbesonderheiten erfasst hat und dann zu Erkenntnissen über den gesamten Text und seinen Stil gelangt ist” (Sowinski 1999, 165).
- 3 Selv når tonen bruges om en slags helhedsopfattelse af det litterære væk – f.eks. til at beskrive stemning – er den forskellig fra stilbegrebet. Når man bruger tone vagt og deskriptivt om f.eks. en stemning i et værk eller forfatterskab, kan man ikke samtidig anvende tone som et teknisk begreb, der kan levere nøglen til f.eks. forfatterens psykologi.

opblomstring af interessen for retorik, som litteraturvidenskaben oplevede i forbindelse med den amerikanske dekonstruktion og i kølvandet på den. Det er især Paul de Man og J. Hillis Miller, som er foregangsmændene og lader retoriske troper og figurer demonstrere, hvordan sproget undviger stabilitet og entydighed. Denne erkendelse om sproget kalder Paul de Man for retorisk, men det er nok mere præcist at karakterisere den som dekonstruktiv. Den har ikke meget at gøre med retorikkens helhedsforståelse, og som retorisk metode er dekonstruktivisternes fokusering på troper og figurer en ret reduceret udgave af retorikken; den er først og fremmest stilistik.⁴

“Tone” kan betegne ganske forskellige ting, men hovedsigtet i nærværende fremstilling er den tone, der befinder sig i en talende stemme og som i de litterære prosaværker er knyttet til en fortæller eller en fiktiv person. I tonefaldet aflæser vi følelser, holdning og stemning, og fordi disse karakteristika er knyttet til en afsender, afspejler de også personen – og dennes personlighed. Et skærpet tonefald i form af f.eks. et vredesudbrud vil uundgåeligt sige os noget om den, der ytrer det. Og vi kan begynde en fortolkning af tonen, når vi ved mere om den sammenhæng, den ytres i; når vi kan sætte det skærpede tonefald ind et forløb eller en situation og dermed ane en motivation eller en baggrund.

Litteraturens tone handler om tone, der er knyttet til fiktive personer, og for denne definition af tone vil sammenhængen findes i det litterære værks helhed. Til at betegne værkhelheden udvikler jeg begrebet *indskrevet intention*, som aktualiseres hver gang, man forsøger at indkredse betydningen af tonen. Den indskrevne intention er et begreb, der sætter fokus på *værkets forhold til en talende person*, og dette forhold er et analytisk brændpunkt for fortolkningen af tonens betydning. Det vil dog ikke være tilstrækkeligt at iagttage, hvordan værket f.eks. er ironisk over for en fortæller, eller hvordan en fortæller har karakter af at være “upålidelig”. Tværtimod gør det analytiske potentiale i tonen det muligt at nå en mere vidtrækkende fortolkning af den talende persons tonefald – hvilke følelser og holdninger, det udtrykker, og hvad det betyder for personen. I en tekst-analytisk sammenhæng vil denne fortolkning af tonen naturligvis

4 Paul de Mans retorikbegreb kan man frekventere f.eks. i hans artikel “Semiotologi og retorik” (1988).

igen indgå i en helhedslæsning af f.eks. narrationens overordnede forløb, personernes sammensætning osv.

Nærværende fremstilling har titlen *Litteraturens tone*, og selv om den har et litterært afsæt, henvender den sig til både fagretorikere og litteraturkritikere. Bogen er opbygget i fem kapitler, hvoraf de fire første har fokus på den teoretiske udredning, mens kapitel 5 er forbeholdt den udfoldede litterære tekstanalyse. Kortere litterære eksempler indgår naturligvis også i de fire første kapitler, hvor de kan belyse en teoretisk pointe eller problemstilling. Den teoretiske, røde tråd er stærkest i kapitlerne 2, 3 og 4, hvor tonen indkredses begrebsligt (kapitel 2 og 3) og diskuteres mere principielt i forhold til andre teorier om tonen (kapitel 4).

Kapitel 1 om “Forfatter og forfatterskab” tjener som optakt og indledning til de følgende kapitler, men står på en måde uden for dem. Kapitlet indledes med et encyklopædiopslag om “tone”, som ikke tilvejebringer en enkel og nydelig definition af tonen, men tværtimod åbner feltet. I kapitel 1 dækkes en vigtig del af tonens område, der vedrører de mere intuitive aspekter; fornemmelsen af en stemning i værket og fornemmelsen af, at man hører forfatterens stemme. En indkredsning af tonen som en slags forfattersignatur følges op af en mere generel diskussion af forfatterens status i literaturlæsningen.

I kapitel 2 om “Tonens retorik” fortsættes diskussionen, nu blot uden forfatteren. I stedet lægges fokus på *intentionalitet*; hvor den empiriske forfatters intention dømmes ude af nykritikken, finder intentionalitet som kategori nemlig ind igen. Det gør den hos både den litterære retoriker Wayne Booth i begrebet “implied author” og i Steven Knapp og Walter Benn Michaels’ nypragmatiske argumentation for, at tekstens intentionalitet er det samme som tekstens betydning. I forlængelse af den teoretiske udredning følger en begrebsafklaring, der fører diskussionen tilbage til spørgsmålet om tone.

I Kapitel 3 om “Fortællerens stemme” undersøges tonens placering i de forskellige litterære fortællekonstruktioner. I kapitlets første del behandles fiktioner med en fortæller i 1. person, mens tonens placering og rolle diskuteres i forhold til bl.a. Gérard Genettes fokalisationstypologier i kapitlets anden del. Kapitlet afsluttes med en litterær analyse, der aktualiserer nogle af de fortælletekniske forhold, som er blevet præsenteret ovenfor.

Kapitel 4 har titlen tilfælles med bogen, “Litteraturens tone”. Det rummer den teoretiske hoveddiskussion, hvor min egen forståelse

af tonen som analytisk begreb og sprogligt fænomen sættes i spil med de få andre teorier, der behandler tonen direkte. Jeg diskuterer først med Jørgen Fafner, dernæst Horace Engdahl og trækker sluttelig perspektiver til et bredere teoretisk felt. I bogens sidste kapitel, kapitel 5, udforskes endelig “Tonen som analytisk begreb”. Her skitseres indledningsvis nogle perspektiver ved tonen som et litteraturanalytisk begreb, hvorefter følger to udfoldede analyser af henholdsvis Henry James’ “The Aspern Papers” og Raymond Carvers “So Much Water So Close to Home”. Bogen afsluttes med et mindre, opsamlende afsnit.

Som optakt til bogens egentlige emne vil jeg give et enkelt eksempel på, hvordan definitionen af tone som en holdningstilkendegivelse stemmer ganske godt overens med den måde, vi bruger ordet i dagligsproget. Netop spørgsmålet om tone var særdeles centralt i forbindelse med valgkampen op til folketingsvalget d. 17. november 2001. Både i indlandet og fra udlandet blev danskerne kritiseret for debattonen. Således havde journalister fra Norddeutscher Rundfunk tre dage før valget sat Søren Krarup stævne, fordi de ville interviewe ham om den danske valgkamp, som han deltog i.

Tonen, sagde de – er tonen i valgkampen ikke forfærdelig?
Jeg så forbavset på journalisten. Hvad var der i vejen med tonen?
Eller var der noget underligt i, at danskerne talte dansk og sagde deres mening?⁵

Folketingsmedlem for Dansk Folkeparti Søren Krarup uddyber længere nede i læserbrevet, som blev bragt i *Jyllands-Posten* d. 1. december 2001 og dog allerede er forfattet i højtidelig historisk datid, at Danmark er et foregangsland, fordi befolkningen her i landet tør udtrykke sin mening. Og han skitserer videre en skarp modsætning mellem frie danskere på den ene side, og den politisk korrekte, totalitære og undertrykkende tankegang fra udlandet på den anden. Der bliver inddraget begreber som åndsfrihed og ytringsfrihed og stillet et scenarie op, hvor det lille, frie Danmark sætter sig op imod en ideologisk og politologisk elite – og vinder.

Alligevel er det som om, at sådan en diskussion af tonen rammer sært forbi. For det er jo ikke netop ytringsfriheden, kritikken handler

5 Søren Krarup (2001).

om. Når man beklager sig over tonen i en debat, er det, fordi der bliver luftet holdninger, som overskrider tidligere normer. I den danske valgkamp 2001 er det mere specifikt en decideret negativ holdning til udlændinge, der hentydes til. Men at kritisere et sådant politisk brændpunkt – udlændingespørgsmålet viste sig in retrospect at være valgkampens egentlige tema – fra en sproglig synsvinkel forekommer i bedste fald perspektivløst. Bag ordene ligger realpolitikken, og den skærpede tone i valgkampen blev fulgt op af stramninger på flygtningssområdet efter regeringsskiftet.

Tonen er ladet med meninger og holdninger og er som sådan sprog, der rummer spiren til handling. Lad mig derfor runde indledningen af med den betragtning, at spørgsmålet om tone rammer solidt ind i Kenneth Burkes definition af retorikken: “Rhetorical language is inducement to action”, retorisk sprog er tilskyndelse til handling.⁶

6 Kenneth Burke (1955, 42).